

DEMOGRAFSKO-STRUKTURNE KARAKTERISTIKE GRADSKIH I OSTALIH NASELJA SR HRVATSKE*

MLADEN FRIGANOVIĆ

UDK 911.3.325.11(497.1)

Uvod

Struktura stanovništva posljedica je (funkcija) njegova prirodnog (rađanje i umiranje) i mehaničkog (seobe) kretanja. No, struktura je u istih mah i njihov činilac (argumenta). Prema tome, sastav stanovništva valja promatrati u uzročno-posljedičnoj sprezi s prirodnim i prostornim kretanjem stanovništva. Ovdje će biti razmotreni neki segmenti demografske strukture s posebnim osvrtom na gradska i ostala (ruralna) naselja SR Hrvatske. Jer, struktura stanovništva tih naselja predstavlja svojevrsan pokazatelj trenda i snage urbanizacije i deruralizacije. Takav proces snažno dihotomizira prostor SR Hrvatske u cjelini i njegove (makro)regije (zajednice općina). Razmotrit ćemo sastav po spolu i dobi, jer se u njemu mogu otkriti posljedice (ali i mogući uzroci) prirodne i opće dinamike stanovništva. U takvom se obilježju stanovništva reflektiraju i odgovarajući društveno-ekonomski odnosi (proces) u prostornoj i vremenskoj različitosti te u njihovoj svojevrsnoj polarizaciji. Ta polarizacija, što se odražuje i u odgovarajućoj pulsaciji stanovništva, otežava ravnomjerniji populacijski rast pojedinih područja Republike; ona čini prostorno uređivanje i život SR Hrvatske težim i složenijim.

Prema tome, u analizi strukture stanovništva treba imati na umu: 1. neposrednu i posrednu međuzavisnost kretanja i sastava stanovništva; 2. povezanost promjene u pojedinim segmentima strukture; 3. promjene u društveno-gospodarskoj nadgradnji kao odrazu prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva i 4. ukupno kretanje brojnosti stanovništva kao povratnu spregu s odgovarajućim promjenama u njegovoj strukturi (Friganović, M. — Pavić, P., 1974).

U analizi strukture stanovništva značajno je također imati na umu etapu (podetapu) demografske tranzicije u kojoj se u svom razvoju nalazi dotično stanovništvo, odnosno koliko (ne)odstupa od teorijskog modela tranzicije. Kad je riječ o stanovništvu SR Hrvatske to se pokazalo kao odstupanje (ubrzanje demografske tranzicije) i kao veoma karakterističan proces (Friganović, M., 1983).

Promjene u dobnoj strukturi 1961—1981.

Sastav po dobi otkriva osnovno obilježje doskorašnjeg i upućuje na buduće kretanje stanovništva uz uvjet da ne dođe do brojem i kakvoćom značajnije migracije. Iz sastava po dobi naziru se ključni kontingenti za prirodnu reprodukciju (fertilne kohorte) i za formiranje radne snage (proizvodne kohorte).

Analiza raspoloživih podataka pokazuje da stanovništvo SR Hrvatske veoma brzo stari. Tim više jer je otprije bilo okrnjeno (posljedica obaju svjetskih ratova i iseljavanja). Osobito je starenje postalo brzo, i promjene u dobnom sastavu velike, od šezdesetih godina, tj. u razdoblju 1961—1981. Od razmjerno mlade populacije 1961. g. stanovništvo se SR Hrvatske preobrazilo u populaciju pretežno staračkog obilježja. Suženje osnovice (mlada godišta) a proširenje srednjeg dijela (radni kontingenti) i gornjeg dijela »piramide« (staračke kohorte) vrlo je vidljivo (sl. 1). Sažmu li se vrijednosti triju popisnih stanja u velike dobne skupine, promjena će biti još jasnija (Tab. 1).

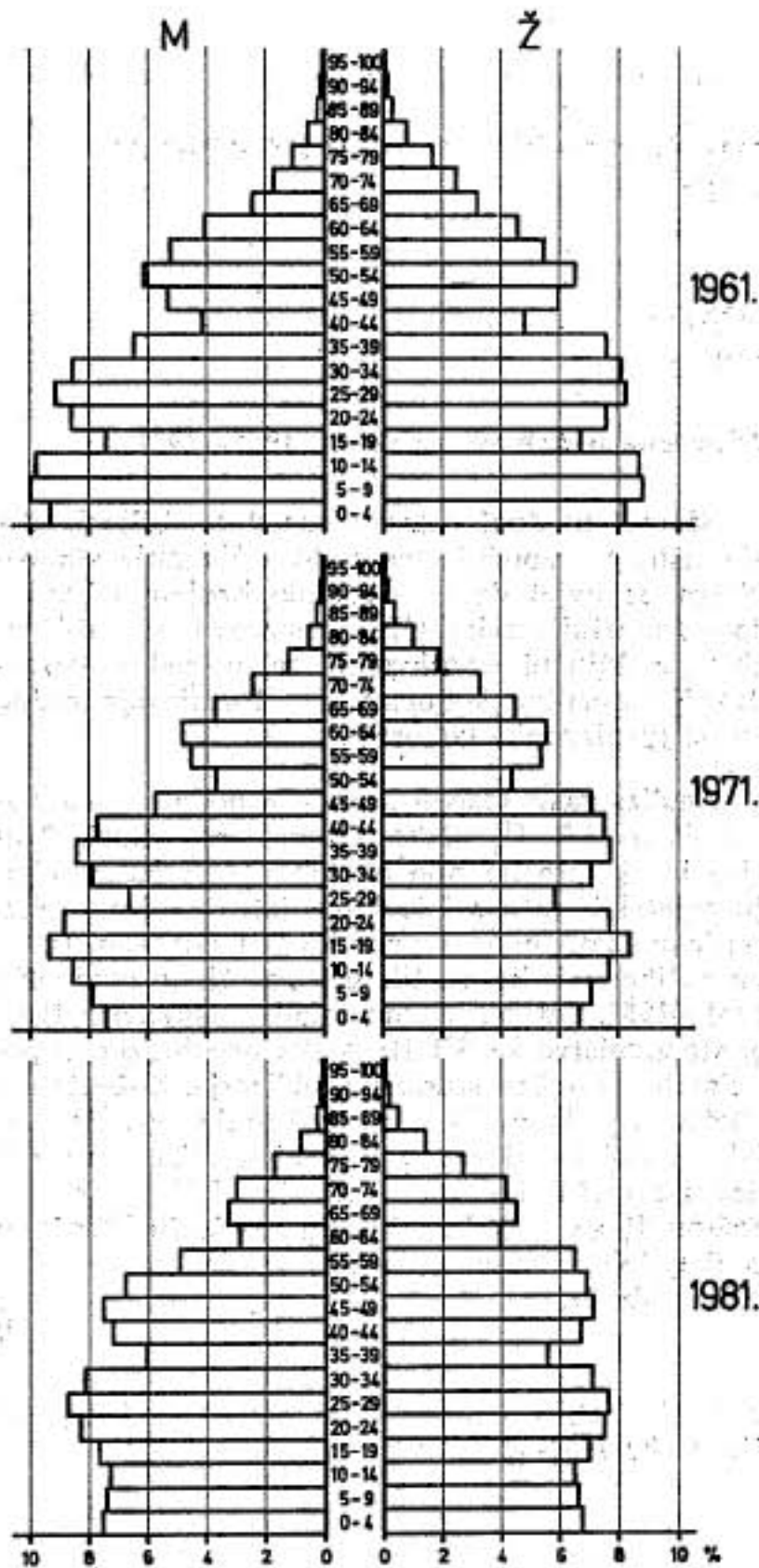
Tab. 1. Velike dobne skupine stanovništva SR Hrvatske 1961—1981. u %

Dobna skupina	1961	1971	1981	Koeficijent starosti*		
				1981 1961	1971	1981
Mlada (< 20)	34,2	31,5	28,2	0,91		
Zrela (20—59)	53,9	53,1	56,1	1,15	0,34	0,47
Stara (> 59)	11,8	14,9	14,9	1,40		0,53

Promjena u protekla dva desetljeća pokazuje znatno smanjen udio mladog a povećan udio zrelog te znatno povećan udio starog stanovništva. Stadij ostarjelosti stanovništva SR Hrvatske jasno se vidi iz usporedbe s usvojenim kriterijem o dobnom sastavu neke populacije. Općenito se drži da je mlada populacija ona koja u svojoj dobnoj strukturi ima mladih (< 20 godina) više od 35 %, a stara je populacija ona koja ima udio starih (> 59 godina) veći od 12%. U promatranom razdoblju koeficijent starosti stanovništva

* Rad je izvod iz programa Urbanizacija, projekta 41 (III-41-0119) SIZ-a za znanost SR Hrvatske 1981—1985.

* Omjer mladog i starog stanovništva

Sl. 1. Dobno-spolne piramide stanovništva SR Hrvatske 1961, 1971 i 1981. Karakteristično je sužavanje osnovice a širenje vrha, tj. starenje populacije.

Fig. 1. Age-sex pyramid of population in Croatia 1961, 1971 and 1981. The narrowing of the base and widening of the top, i.e. ageing of population, is characteristic.

Sl. 2. Dobni sastav po petogodišnjima stanovništva SR Hrvatske 1961 (1) i 1981 (2) pokazuje znatne i značajne promjene u protekla dva desetljeća.

Fig. 2 Age structure by five-year divisions of the population in Croatia in 1961 (1) and 1981 (2) demonstrates considerable and significant changes during the last two decades.

SR Hrvatske povećan je od 0,34 (1961) preko 0,47 (1971) do 0,53 (1981). Prema tome, koeficijent starosti je uvećan čak 56 %; na svakog stanovnika starijeg od 59 godina otpadalo je 1961. godine tri stanovnika mlađa od 20 godina, dok je 1981. godine taj odnos bio manje od dva. Mada općenit, ovaj je pokazatelj prilično uvjerljiv i vrlo poučan. Najznačajniji bi zaključak bio da stanovništvo SR Hrvatske, u odnosu na opću društveno-ekonomsku razvijenost, prebrzo stari i da pokazuje svojstva daleko razvijenijih populacija (neke populacije zapadne Evrope).

Promjena dobnog sastava stanovništva po petogodišnjim kohortama u razdoblju 1961—1981. jasno se vidi iz dobnospolne položene polupiramide (sl. 2). Očit je pomak k lošijem dobnom sastavu, jer je smanjen udio mladih, a povećan udio starih skupina. Povoljnije stanje samo je u skupini od 40. do 54. godine života. No, i ta skupina vrlo će brzo izići iz radnoga kontingenta i ući u staračku kohortu. Time će stanje postati još nepovoljnije i osjetit će se u društvenoj podjeli rada već početkom devedesetih godina. Mladi će tada, naime, ući u radnu robu a njih će, dođe li do očekivane ekonomske revitalizacije i do potpunije zaposlenosti, biti razmjerno manje. Očito će u skoroj budućnosti SR Hrvatskoj nedostajati radne snage, ponajprije u proizvodnim sektorima djelatnosti (moguća imigracija je zanemarena).

Dobni sastav stanovništva SR Hrvatske 1981. g. posebno je nepovoljan u nekim (makro)regijama (zajednicama općina). To se jasno vidi iz njihovih dobnospolnih piramida (sl. 3). Stanje je najnepovoljnije u zajednicama općina Bjelovara, Gospića, Karlovca, Siska i Okolice Zagreba. Vrlo je uočljivo da su dobnospolne strukture njihova stanovništva izgubile obris pravilne piramide i da podsjećaju na dobrano okrnjene strukture s deficitarnim mladim a okljaštenim starim kohortama. Krnje stare skupine brazde još iz vremena prvog i drugog svjetskog rata, osobito iz posljednjeg kao posljedica sniženog nataliteta u ratnim godinama (današnja godišta od 40. do 45. godine) i kao posljedica naglašenog iseljavanja šezdesetih i sedamdesetih godina. Takva dobnospolna i spolna diskrepanca temeljna je boljka osnovne biodinamičke strukture stanovništva SR Hrvatske danas.

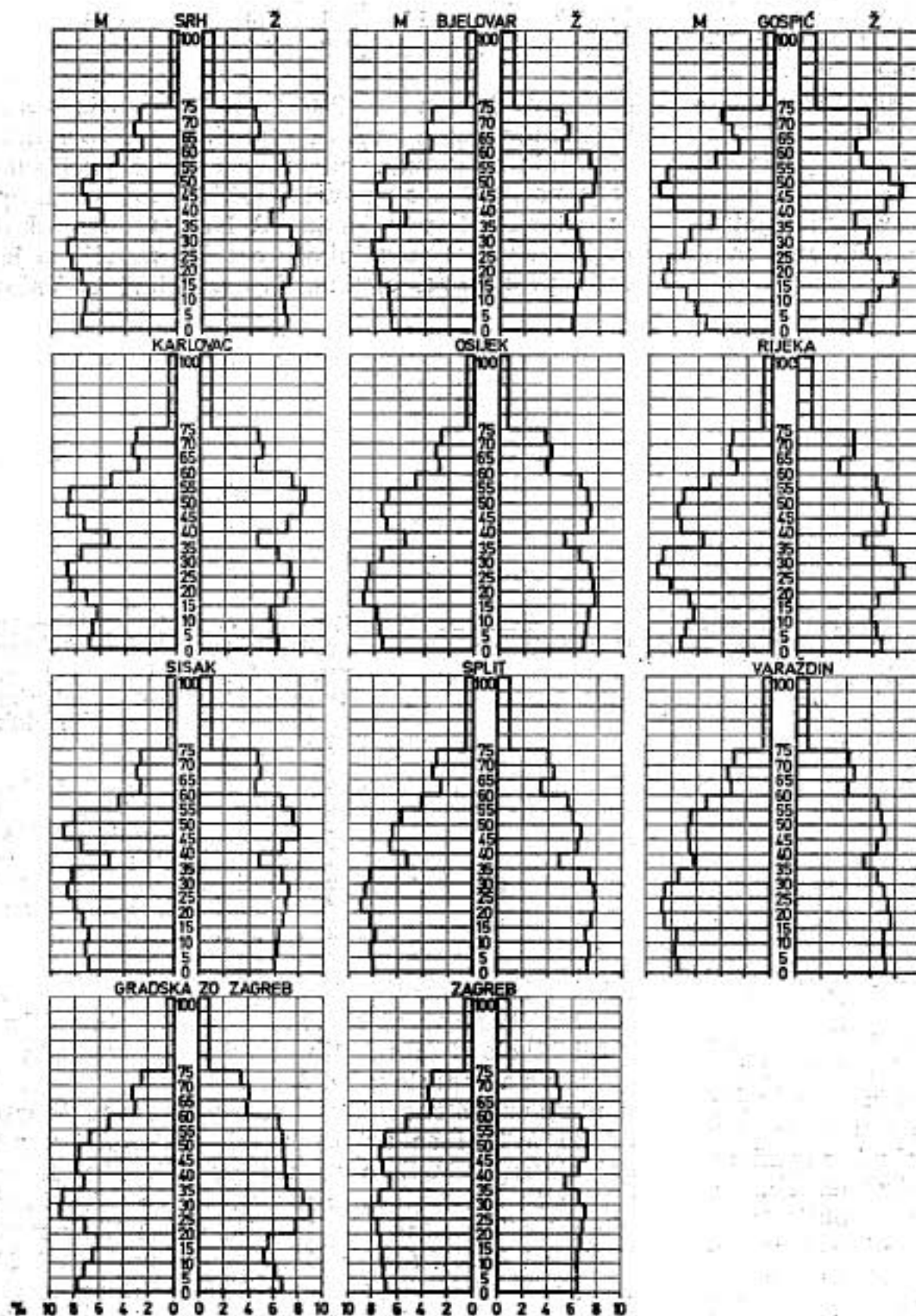
Sastav po spolu

Iz navedenih dobno-spolnih piramida uočljiva je također nepovoljnost ove strukture. To je posljedica ponajprije diferencijalnog mortaliteta muških i ženskih u toku drugog svjetskog rata (danas su to uglavnom staračka godišta), zatim diferencijalnog iseljavanja nakon rata (danas su to uglavnom sredovječna godišta). Muški su, nai-

Tab. 2. Koefficient maskuliniteta* triju velikih dobnih skupina stanovništva SR Hrvatske 1961—1981.

Dobne skupine		1961	1971	1981	1981 1961
Mlada	(<20)	102,9	103,9	104,4	1,01
Zrela	(20—59)	89,9	94,7	97,9	1,09
Stara	(>59)	69,5	71,3	64,7	0,93
Ukupno		91,4	93,5	93,7	1,03

* Broj muških na 100 ženskih

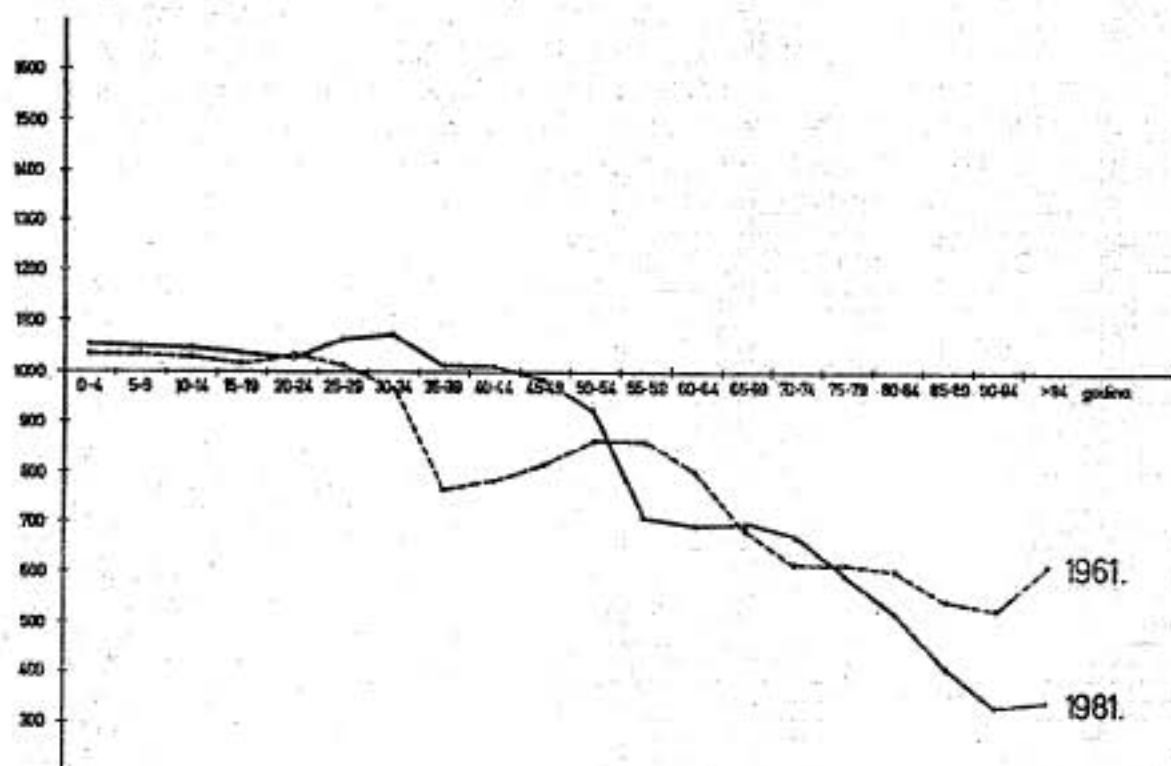
Sl. 3. Dobno-spolne »piramide« stanovništva zajednica općina SR Hrvatske 1981. god. pokazuju smisao i domet okrnjenosti pojedinih populacija

Fig. 3. Age-sex pyramids of the population of the boroughs in Croatia in 1981. demonstrate the idea and scope of inadequacies in particular populations.

me, više pogibali u ratu i više iseljavali nakon rata. Tako su nastale značajne promjene u strukturi po spolu. Sažetije se to vidi iz usporedbe podataka prema popisima u razdoblju 1961—1981. (Tab. 2).

Značajna razlika s nepovoljnim trendom ostala je i dalje u dobnj skupini starijih od 59 godina. U toj je skupini koefficient maskuliniteta izrazito negativan (samo 65 muških na 100 ženskih stanovnika). Očito je da s tom skupinom odlazi ratna generacija koja je bila i ostala broj-

čano poremećena razornim društvenim zbivanjima, narušenim zdravljem i općenito povećanim specifičnim mortalitetom. Njihovim odlaskom, a dolaskom novih mladih naraštaja, opći će se sastav stanovništva SR Hrvatske po spolu bitno popraviti. Jer, zna se da općenito natalitet muških nadmašuje 4—6 % natalitet ženske djece (prirodni mehanizam ljudske populacije). No, vidjeli smo, teškoće ne proizlaze toliko iz sastava po spolu, koliko iz sastava po dobi. Naime, okrnjenost po spolu brazdi još samo u značajnijoj mjeri kod starih kohorta, dok je okrnjenost po dobi općenito karakteristična za srednje (manje) i za mlade (više) generacije. To je posljedica nedovoljnoga prirodnog priraštaja (nataliteta) u poslijeratnim godinama (postkompenzacijsko razdoblje), najvećma pedesetih godina. Sadašnje stanje i razlike što su nastale od 1961. do 1981. g. jasno se vide iz grafikona maskuliniteta petgodišnjih skupina (sl. 4). Iz grafikona se nazire i vjerojatni trend u bliskoj budućnosti (uz apstrahiranje mogućih migracija).

Sl. 4. Graf. maskuliniteta po petogodišnjim skupinama SR Hrvatske 1961. i 1981. god. otkriva poboljšanje u mladim, a pogoršanje u starim dobnim skupinama.

Fig. 4. Masculinity graph by five-year group divisions of population in Croatia in 1961 and 1981 displays the improvement in the young and the deterioration in the older age groups.

Stanovništvo po dobi gradskih i ostalih naselja

Razlike u dobnom sastavu stanovništva gradskih i ostalih (ruralnih) naselja SR Hrvatske poseban su problem.* Takva dihotomija postaje još izrazitija i zadire sve dublje i sve šire u društveno-ekonomsku strukturu otkrivajući negativne posljedice deruralizacije i urbanizacije. Naime, ruralni se prostor sve više i sve brže okljaštruje pa nije samo u pitanju smanjenje njegova ukupnog stanovništva (depopulacija), već znatan debalans muških i ženskih, osobito u fertilnoj i radnoj životnoj dobi (Tab. 3).

Sastav po dobi gradskog stanovništva općenito je mnogo povoljniji, jer je veći udio skupine u punoj radnoj dobi a znatno manji udio u

* Podjela na gradska i ostala naselja preuzeta je iz službene klasifikacije primijenjene u popisu stanovništva 31. III 1981. g.

staračkim kohortama. Nekoć, pače nedavno, bilo je obrnuto. Slično je i u pogledu prirodnoga kretanja (priraštaja) stanovništva, prvenstveno nataliteta. Selo (ostala naselja) je s malim udjelom mladih a velikim udjelom starih prestalo biti »po-

Tab. 3. Glavne dobne skupine stanovništva gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske 1981. g.

Naselja	Koefficient starosti		
	<20	20—59	>59
Gradska	28,8	57,4	13,4
Ostala	28,2	53,4	18,4

pulacijski inkubator« SR Hrvatske. Ono je postalo izrazito depresivni demografski prostor. Iako udio mladih u stanovništvu gradskih i ostalih naselja ne pokazuje znatniju razliku (posljedica opće ostarjelosti populacije SR Hrvatske), struktura je znatno nepovoljnija u ostalim naseljima jer valja promatrati cjelinu. Promatrajući općenito,

mladih je nedovoljno i u gradskim i ostalim naseljima (bez obzira na trenutačno stanje »viška« nekih školskih i mlađih radnih kontingenata u odnosu na zaposlenost). Jer, samo 28,2 % mladih u ukupnom stanovništvu znatno je ispod limesa od 35 % koji se uzima kao karakterističan pri ocjenjivanju da li je neka populacija strukturno mlada ili stara (Zemlje u razvoju, npr. imaju udio mladih znatno iznad 40 %, a razvijene zemlje ispod 30 %). Što se tiče dobne skupine od 20. do 59. godine (glavnina radnoga kontingenta), gradska su naselja u znatno povoljnijem stanju (udio te dobne skupine je 58 %) nego ostala naselja (udio te dobne skupine je 53 %). Osobito signifikantna razlika jest u udjelu stare dobne skupine. Njome stanovništvo ostalih naselja (selo) znatno premašuje udio u gradskim naseljima (18 % prema 13 %). Koefficient starosti je očito najbolji pokazatelj nepovoljnog dobno-ekonomskoga sastava

stanovništva ostalih naselja koja zahvaćaju otprilike tri četvrtine prostora i polovinu stanovništva SR Hrvatske. Stanje je u seoskim naseljima zaista zabrinjavajuće, jer na svakog stanovnika u dobi starijoj od 59 godina otpada samo jedan i pol stanovnika mlađeg od 20 godina. Dobna je osnovica našeg sela dobrano sužena i veoma je blizu kritične vrijednosti (stadija) na kojoj je vlastita reprodukcija znatno otežana. Time se nedvoumno drastično podsijeca korijen našeg ruriša i, dakako, populacije u cjelini.

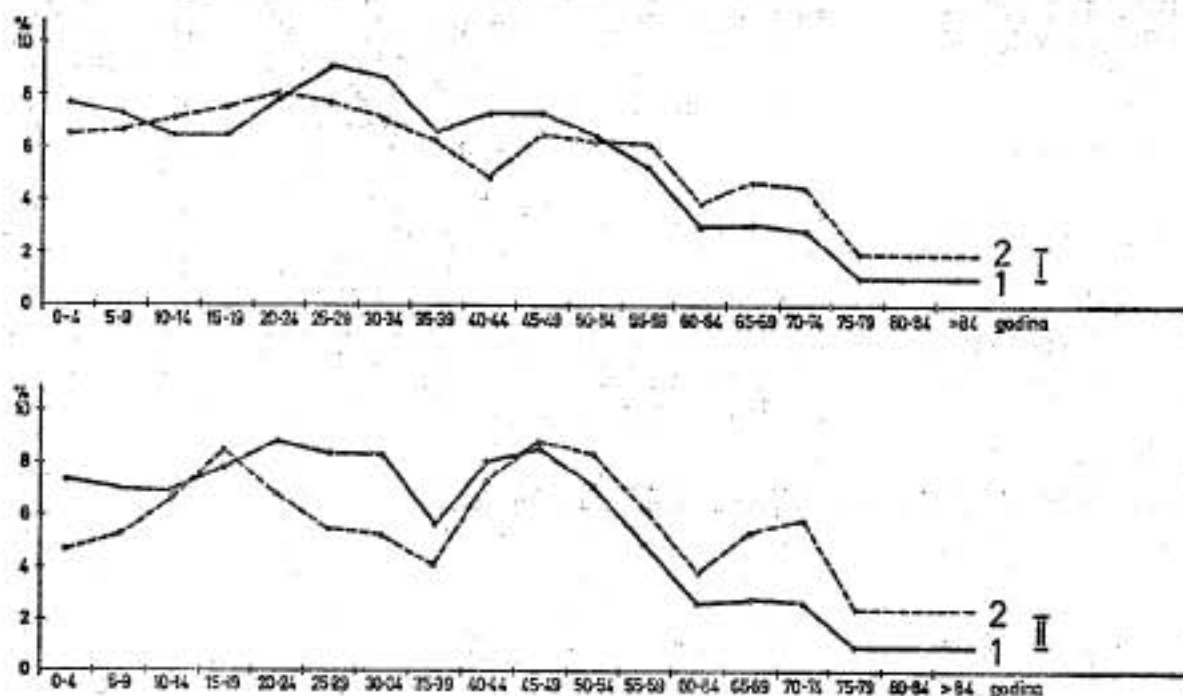
Problem je i ovdje još očitiji u pojedinim (makro)regijama. Već istaknute razlike između zajednica općina Bjelovara, Gospića, Karlovca, Siska i Okolice Zagreba na jednoj strani, a ostalih zajednica općina na drugoj strani potvrđuju se i u strukturi stanovništva po spolu. Prvospomenute zajednice općina imaju znatno nepovoljniji sastav stanovništva po dobi i po spolu, osobito u njihovu ruralnom (ili vangradskom) prostoru. A inače imaju znatno niži stupanj urbaniziranosti i urbani su im centri znatno manji i slabiji. Sve je to posljedica dugotrajnije slabe prirodne dinamike stanovništva i iseljavanja najdinamičnijeg dijela populacije iz društvenoekonomski zaostalih područja Republike. Posebno je poučna usporedba SR Hrvatske i Zajednice općina Gospića (sl. 5). Ostarjelost dobnog sastava stanovništva zajednice općina Gospića (Like) upravo zapanjuje. To, uz naše otoke na Jadranu, svrstava Liku među najstarije i najokrnjenije populacije ne samo u SR Hrvatskoj nego i u Jugoslaviji.

kontingenata) nego stanovništvo ostalih naselja. Značajna je i karakteristična razlika u udjelu staračke skupine koja je u gradskim naseljima znatno manja (10 % prema 15 %). Razlika je nesumnjivo proizišla iz poslijeratnog bijega sa

Tab. 4. Udio radnih i ostalih kontingenata u stanovništvu gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske 1981. g.

Naselja	Kontingenti			Ukupno
	Pregradni 0—14	Radni 15—64	Štarački > 64	
Gradska	21,6	68,4	10,0	100,0
Ostala	20,2	65,3	14,5	100,0
Omjer frekvencija (grad. : ost.)	1,069	1,047	0,690	—

sela tada nabijenog latentnim viškovima radne snage i mladosti željne školovanja. Navedene razlike između gradskih i ostalih naselja svojevrstan su demografski izraz socio-ekonomske strukture, nemoći i zaostajanja sela za gradom, ruralnih za urbanim prostorima. One su i demografski izraz opće društvene nejednakosti sela i grada. A društvo se i dalje oglašuje na žaloban zvon staračkog seoskog zvona, osobito onog u brdsko-planinskim, krševitim pa i u nekim nizinskim predjelima zemlje. Lika je obrazac dobrano okrnjene dobnospolne strukture. Ali, ne u gradskim naseljima (kojih je inače malo i koji su još slabi da jače vežu uza se okolni ruriš). Ruralna naselja Like mogla bi poslužiti kao ob-

Sl. 5. Dobni sastav po petogodišnjim skupinama stanovništva gradskih (1) i ostalih (2) naselja SR Hrvatske 1981. god. (I) i zajednice općina Gospića (II). Vidi se općenito nepovoljnije stanje ostalih naselja, osobito u egzodusnom području z. o. Gospića.

Fig. 5. Age structure by five-year group divisions of population in urban (1) and other (2) settlements in Croatia in 1981 (I) and the community of boroughs of Gospić (II). A generally more unfavourable situation in other settlements, particularly in the exodus region of the Gospić community boroughs, can be seen.

Slično se može utvrditi i u pogledu zastupljenosti radnih kontingenata (dobna skupina od 15. do 64. g. kod muških, a od 15. do 59. kod ženskih). Taj je kontingent znatno zastupljeniji u stanovništvu gradskih nego li ostalih naselja. Razlike se dopunjuju i omjerom presudnih kohorta u radnoj dobi gradske i ostalih populacija SR Hrvatske (Tab. 4).

Stanovništvo gradskih naselja ima znatno povoljniji dobnii sastav (veći udio mladih i radnih

razac neželjenog demografskog sastava: udio stanovništva mlađeg od 15 godina u ukupnom je samo 16,6 %, a udio starijeg od 64 godine čak 19,1 %.

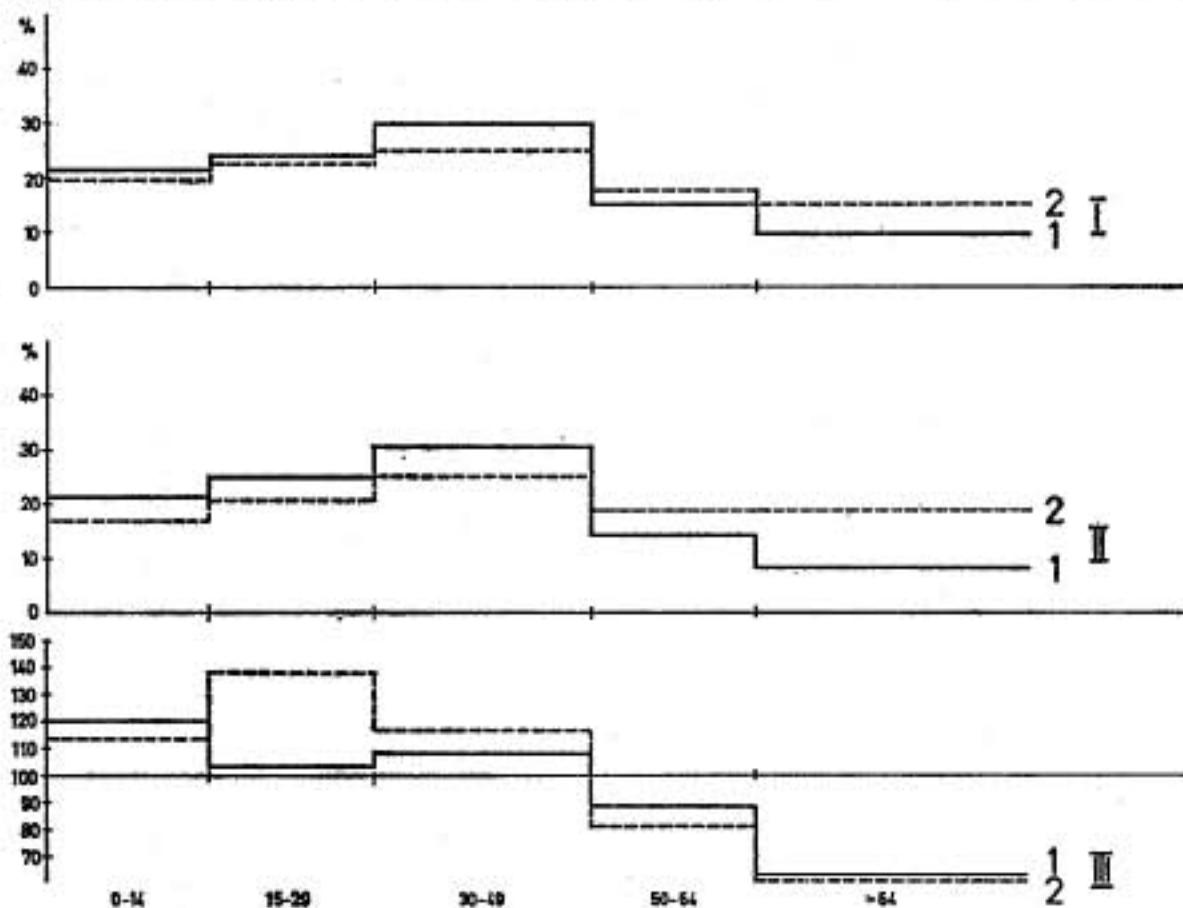
Koeficijent maskuliniteta, koji je bio znatno smanjen diferencijalnim mortalitetom u oba svjetska rata (posebno u drugom) manji je problem od poremećene dobnii strukture. Jer, poslijeratni kompenzacijski period smanjio je neravnotežu po spolu u mladim generacijama koje su kasnije

Tab. 7. Udio triju velikih skupina i tip dobnog sastava stanovništva Zajednica općina SRH 1981. go dine

Dobna skupina		SRH	Bjelovar	Gospić	Karlovac	Osijek	Rijeka	Sisak	Split	Varaždin	Grad Zagreb	Okolica Zagreba
gradska naselja	<20	28,2	27,2	29,0	26,9	29,8	27,2	29,3	31,1	25,4	25,6	30,6
	20-59	12,1	13,1	11,0	11,9	11,2	11,8	10,0	11,4	12,0	14,5	18,3
	>59	0,43	0,48	0,38	0,44	0,38	0,43	0,34	0,37	0,47	0,57	0,60
Koef. starosti		IV	IV	III	III	III	III	III	III	III	IV	III
ostala naselja	<20	28,2	25,4	25,1	23,8	30,7	25,3	25,1	31,1	30,2	27,8	26,6
	20-59	17,8	18,8	22,3	18,7	14,9	21,3	18,9	18,4	15,6	16,9	18,3
	>59	0,63	0,74	0,89	0,79	0,49	0,84	0,75	0,59	0,52	0,61	0,69
Koef. starosti		V	V	V	V	IV	V	V	IV	IV	V	V
ukupno	<20	28,3	26,1	26,2	25,7	30,3	26,5	26,8	31,0	30,3	25,6	27,5
	20-59	14,9	17,8	19,0	16,1	13,3	15,4	15,4	14,5	14,6	13,6	16,3
	>59	0,53	0,68	0,73	0,63	0,44	0,58	0,57	0,47	0,48	0,53	0,59
Koef. starosti		IV	V	V	V	III	V	V	II	IV	IV	V

Raspon koeficijenta starosti vrlo je signifikantan. Prosječna vrijednost koeficijenta starosti ukupna stanovništva SR Hrvatske je 0,53, gradskih naselja 0,43 i ostalih naselja 0,63. Vidi

struktura). Kod stanovništva ostalih (ruralnih) naselja, polovi su zajednica općina Gospića (najstarija struktura) i zajednica općina Osijeka (najmlađa struktura).

Sl. 6. Dobni sastav radnih kontingenta stanovništva gradskih (1) i ostalih (2) naselja SR Hrvatske (I) i zajednice općina Gospića (II) 1981. god., te stopa maskuliniteta u z. o. Gospića (III).

Fig. 6. Age structure of the employed quotas of population in urban (1) and other (2) settlements in Croatia (I) and for the community of boroughs of Gospić (II) in 1981, and the masculinity rate in the Gospić community boroughs (III).

se koliko je u općoj ostarjelosti stanovništva Hrvatske, još više ostarjelo stanovništvo seoskih naselja. Odgovarajuće vrijednosti koeficijenta starosti po zajednicama općina potvrđuju ranije istaknut jaz između dijelova Republike. Raspon je velik između najostarjelije strukture zajednice općina Gospić (utjecaj iseljavanja) i najmlađe u zajednici općina Osijeka (utjecaj doseljavanja). Što se tiče stanovništva gradskih naselja, polovi su zajednica općina Okolice Zagreba (najstarija struktura) i zajednice općina Siska (najmlađa

Navedene karakteristike i trend kretanja stanovništva, odnosno njegove dobnospolne strukture nesumnjivo doprinose potpunijem uočavanju i razumijevanju problema deruralizacije, urbanizacije, prostorne dihotomije naseljenosti kao značajne komponente društveno-ekonomskoga kompleksa. Razradom ovih karakteristika moguće je približiti se složenijoj problematici prostora i utiranju prihvatljivijeg puta općeg i regionalnog razvoja.

Summary

DEMOGRAPHICAL-STRUCTURAL CHARACTERISTICS OF URBAN AND OTHER SETTLEMENTS IN CROATIA

by

Mladen Friganović

UDK 911.3:325.11(497.1)

The population of Croatia contains more and more elderly inhabitants. In the period 1961—81 the age coefficient (relation of the population older than 59 and younger than 20) was increased from 0.34 (1961) to 0.53 (1981). Within this average for Croatia, significant differences are noted between the age of the population in the urban (age coefficient being 0.46) and other settlements (0.65). It is typical synthetic indicator of the dichotomy of the trend in the population structure (and population in general) in the urban and other settlements of Croatia.

LITERATURA:

Friganović M.-Pavić P. (1974): Uzroci i posljedice demografskih promjena u SR Hrvatskoj 1961—1971. IDIS (ODI), Zagreb.

Friganović M. (1983): Teorijski okvir i empirijski pristup demogeografskom razvoju i pro-

blemima SR Hrvatske 1971—1981. Radovi Geografskog zavoda, 17-18, 1982—1983., Zagreb.

Friganović M. (1976): Tipovi dobnog sastava stanovništva SR Hrvatske. Stanovništvo, 3-4 (1973) i 1-2 (1974), IDN (CDI), Beograd.